

НАЧЕРК ДРАМИ ІВАНА ФРАНКА “ДО БРАЗИЛІЇ”: З ІСТОРІЇ НЕРЕАЛІЗОВАНОГО “ЕМІГРАЦІЙНОГО” ТЕКСТУ

У статті проаналізовано начерк драми І. Франка “До Бразилії”, присвячений першій хвилі еміграції українського населення, зокрема – подіям “бразилійської гарячки” 1895 – 1897 рр. Висвітлено особливості перебігу еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст. зі Східної Галичини до південноамериканської країни, покладені в основу драматичного фрагмента. Прокоментовано участь І. Франка в еміграційному русі. Окреслено передумови появи творчого задуму автора щодо написання художніх текстів на тему еміграції. З’ясовано особливості поетики начерку драми “До Бразилії”, різні варіанти розгортання сюжету. Драматичний фрагмент І. Франка розглянуто в межах “еміграційного” тексту письменника та української літератури зламу ХІХ – ХХ ст. про еміграцію в бразилійському напрямку, розбудованих за зразком традиційного наративу.

Ключові слова: еміграція, “бразилійська гарячка”, “еміграційний” текст Івана Франка, тоpos чужини, мотив шахрайства, конфлікт, ієрархія персонажів, трагічна модель еміграції, емігрантський фольклор.

Mykhailo Hnatiuk, Olha Shostak. Ivan Franko's Sketch of Drama "To Brazil": from History of Unfinished 'Emigrational' Text

The paper provides an analysis of I. Franko's unfinished drama "To Brazil" that deals with the first wave of the Ukrainians' emigration, especially events of Brazilian Rush in 1895–1897. Since the literary text is based on important historical process, the authors characterize the special features of emigration from East Halychyna to the South American country at the late 19th and early 20th centuries. The research explores I. Franko's participation in emigration movement and outlines the background of the author's interest in creating literary work on the theme of emigration.

I. Franko's sketch of emigrational drama is not lengthy. It contains the list of characters, the author's stage instruction describing the place of the first action (tavern), the first scene, and the beginning of the second. However based on the first fragment the features of conflict between two contrary characters' groups are already noticeable. These groups are presented by peasants as eventual emigrants and their antagonist agent Podorozhnyi who acts in cooperation with a subagent Jew renter Moshko. It looks like in the play "To Brazil" the writer intended to highlight only key issues of the problem, in particular the emigrational agitation.

I. Franko's unfinished drama about the emigration contributed to appearance of the poetic cycle "To Brazil" (1896–1898) where its traditional topoi became somewhat transformed (the characters of peasants-emigrants, the agent, the Jewish subagent, archduke Rudolf, and motive of cheating). The mentioned cycle has an evident theatrical tone due to the dominance of role characters in lyrics. However, in the authors' opinion, the drama, if it had been finished, could have offered more significant psychological analysis and enriched the presentation of Brazilian discourse in I. Franko's literary works about emigration.

I. Franko's unfinished drama is interpreted not only within the author's 'emigrational' text but also in the general context of the Ukrainian literature at the turn of the 19th and 20th centuries dealing with emigration in Brazilian direction (L. Lopatynskyi's dramas "Mother-in-law" (1899) and "To Brazil"; A. Chaikovsky's story "Brazilian Welfare" (1896); T. Borduliak's short story "Ivan the Brazilian" (1899); D. Markovych's short story "Brazilians" (1896), etc.). The mentioned works have their basis in traditional narrative with its fixed images (agent, emigrant, homeland, outland) and motives (departure agitation, travel obstacles, hard work abroad, comeback).

Keywords: emigration, Brazilian Rush, I. Franko's 'emigrational' text, topos of strange land, motive of cheating, conflict, hierarchy of characters, tragic model of emigration, emigrational folklore.

Від кінця XIX до початку XX ст. тривала перша хвиля еміграції українського населення, зумовлена передусім соціально-економічною ситуацією (безземелля, безробіття, бідність). У цей час спостерігався масовий виїзд до США, Бразилії, Канади, Аргентини, Німеччини, Південного Сибіру, Кавказу. Проблема еміграції дістала широкий суспільний резонанс і знайшла художнє відображення в українській літературі межі XIX – XX ст. (Т. Бордуляк, Грицько Григоренко, П. Карманський, Б. Лепкий, Л. Лопатинський, О. Маковей, Д. Маркович, В. Потапенко, В. Стефаник, А. Чайковський та ін.). І. Франко також написав низку творів на еміграційну тематику: ранні поезії (“Від’їзд гуцула” (1875), “[Оповідання цюпасника]” (1880), “Рідне село” (1880), “Якось-то буде” (1880), “Журавлі” (1883), повість “Для домашнього огнища” (1892), поетичний цикл “До Бразилії” (1896 – 1898) та ін., які складають авторський “еміграційний” текст зі спільним художньо-естетичним кодом. Однак поза увагою літературознавців залишився Франків драматичний начерк “До Бразилії”, над яким він, очевидно, почав працювати ще до створення однойменного циклу віршів.

Варто зауважити, що І. Франко брав активну участь у врегулюванні процесу еміграції з Галичини, зокрема був задіяний у народних вічах, організованих членами радикальної партії з метою обговорити явище еміграції. Крім того, письменник опублікував у пресі більше двох десятків статей, присвячених еміграційній проблемі (“Епізодичні засоби проти еміграції” (1892), “Еміграція населення” (1893), “Знову одісея галицьких емігрантів” (1895), “Еміграційні агенти в Галичині” (1896), “Привид еміграції” (1897) та ін.).

Зазначимо, що з 1891 р. для Східної Галичини особливо гостро постало питання еміграції до Бразилії. Зокрема, після скасування рабства 1888 р. в цій країні виникла потреба в дешевій робочій силі. За дорученням уряду виїзд до Бразилії організовували морехідні компанії, які розгорнули масштабну пропаганду в пресі та за посередництва агентів. Закордонним агентам на місцях допомагали війти, службовці, учителі, поліцаї, євреї, які агітували людей до еміграції за відповідну плату: 75 мільрейсів (170 австрійських корон) за одну особу віком від 12 років. Особливо відзначився італієць Джерголетто, який 1893 р., переодягнений у селянина, пройшов сотні галицьких сіл, видаючи себе за померлого австрійського престолонаслідника Рудольфа Габсбурга та обіцяючи безкоштовні родючі поля й ліси, худобу, хати, грошову допомогу уряду після приїзду, а також заснування “руського царства” без поляків і євреїв [5, 32 – 33]. Зі Східної Галичини в 1895 – 1897 рр. під час “бразилійської гарячки” виїхало 12 тисяч селян. У 1907 – 1908 рр. еміграційний рух відновився знову. Як стверджує історик С. Качараба, за два періоди “бразилійської лихоманки” до Південної Америки емігрувало 29 048 українців зі Східної Галичини та частково Північної Буковини [5, 70 – 78].

Дослідник еміграції М. Гец наголошує на тому, що переселенці постійно зазнавали визиску: сплачували агентам вписове (за писання листів), комісове, давали хабарі для урядовців, за безцінь продавали власні господарства. Поїзди з емігрантами по дорозі до італійських портів часто зупиняла жандармерія, шукаючи нелегальних пасажирів, спекулянтів та військовозобов’язаних. Траплялося так, що через неузгодженість у документації або через підозри захворювань у пасажирів транспорту повертали до Австро-Угорщини. А встановлення одно- чи двотижневого карантину було пов’язане із черговими витратами для переселенців. Багато пасажирів помирало під час морської подорожі [22, 34 – 36]. Нелегко доводилось емігрантам і в Бразилії. Як акцентує З. Кузеля, за надані державою хату й ґрунт упродовж п’яти років потрібно було сплатити 300 – 500 і 400 – 2000 мільрейсів. Позаяк влада не поспішала

наділяти колоністів землею, вони змушені були влаштовуватись на важкі й низькооплачувані роботи. Вести сільське господарство теж було доволі складно. Переселенці корчували ліси, працювали з напівдикою домашньою худобою. Уряд допомагав продуктами харчування тільки перші чотири місяці. Емігранти потерпали від нападів диких племен (ботокудів) і зазнавали збиткування жовнірів [6, 194 – 195]. А іноді селяни й узагалі потрапляли не до сільськогосподарської Парани, а до штатів, що спеціалізувались на виробництві кави (Ріо-Гранді-ду-Сул, Сан-Паулу, Санта-Катаріна, Еспіріту-Санту, Мінас-Жераїс) [5, 70 – 78].

Донька професора Львівської вчительської семінарії Й. Олеськіва С. Олеськів-Федорчакова згадує, що її батько з І. Франком розв'язували проблему виїзду галичан до Південної Америки: “Найвідповіднішим тереном еміграції видалася Олеськову Канада, ще тоді незаселена. Вони вирішили, що Олеськів виїде до Канади, щоб її дослідити, переговорити з представниками американського уряду про умови еміграції селян до Канади. Франко мав готувати цю акцію творами, які б відкрили очі селян на бразилійське пекло” [15, 436]. Одним із перших таких текстів мала стати драма “До Бразилії”.

Прикметно, що “еміграційний” текст української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст., Франків зокрема, розгортається за принципом традиційного нарративу зі стійкими образами (агент, емігрант, батьківщина, чужина) та мотивами (агітація до виїзду, труднощі подорожі, тяжка праця за кордоном, повернення). Доробок письменників зламу ХІХ – ХХ ст., а також безпосередньо цикл І. Франка “До Бразилії” допомагають відчитати можливі інтенції нереалізованої “еміграційної” драми. Тому, аналізуючи її, звертатимемось до Франкових поезій і творів інших авторів на тему бразильської еміграції.

Начерк драми “До Бразилії” зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (м. Київ, ф. №3, од. зб. 219, арк. 15, 16). Він був опублікований у першому томі серії “Літературна спадщина” (1956) [19, 211 – 212]. Загалом, упродовж 1956–1967 рр. вийшло чотири її томи, присвячені творчості І. Франка. Згаданий фрагмент драматичного твору, зважаючи на невеликий обсяг (назва, перелік дійових осіб, авторська ремарка, що описує місце першої дії (корчма), а також перша ява), не увійшов до Зібрання творів І. Франка у 50-ти томах, яке й не планувалось як повне. Начерк драми “До Бразилії” не ставав об’єктом ґрунтовних досліджень. У статті Е. Лисенко 1969 р. вміщено лише згадку про існування такого твору: “Деся у 1895 р. І. Франко мав намір написати драму в трьох діях “До Бразилії”. Зберігся лише коротенький початок, а приписка автора – “Дієся се в нашім часі” – ще раз показує, як хвилювало письменника питання еміграції селян до Америки” [7, 45]. Але помітно, що вже в цьому фрагменті окреслюється конфлікт між двома протилежними групами персонажів: селянами – потенційними емігрантами (чотири сім’ї), серед яких чільне місце відведено заможному господареві Гарасиму Губатому і його дружині Євці, та їх антагоністами – агентом Подорожним, котрий співпрацює із субагентом – жидом-орендарем Мошком (той із дружиною Сурою утримує корчму). На загал, драматичний твір передбачає художнє осмислення дійсності в дії зі психологічним нюансуванням образів. Звісна річ, короткий начерк “До Бразилії” не дає особливих підстав стверджувати про глибину психологічного аналізу та динамізм розгортання конфліктів у запланованій драмі, яку І. Франко так і не завершив. Однак, з огляду на те, що в поетичному циклі “До Бразилії” автор лише зрідка вдається до внутрішнього портретування героїв, переконані, що розпочатий драматичний текст акумулював би значно більший потенціал в аспекті психологізму.

Однією з першорядних причин еміграції, на чому наголошує І. Франко в публіцистичних статтях, була галицька вбогість, пов'язана з різними соціально-економічними проблемами, як-от: голод (від нього щороку помирало близько 50 000 людей); занепад рільництва; стрімкий приріст населення (перше місце за показниками народжуваності в Австро-Угорській імперії – 45,15 / 1000 жителів); ліцитації селянських господарств через несплату банківських і лихварських позик; брак промисловості; стихійні лиха та неврожаї; високі податки (на Галичину припадало 11,6% загальної податкової суми для всіх регіонів держави) [21, т. 44, кн. 2, с. 141, 461, 506]. Проте, як зауважує сучасний австрійський дослідник М. Полляк, найбідніші не мали змоги емігрувати: “Щоби взагалі спромогтися на такий радикальний крок, як еміграція, треба бодай мінімальної відваги, сили та енергії, до того ж в емігранта мусять бути необхідні фінансові засоби, аби покрити видатки на дорогу, спочатку залізницею до найближчого європейського порту, а звідти пароплавом через океан. А ще потрібні засоби, щоб протриматися попервах, поки знайдеться робота” [12, 16]. Він наводить факти зі студій польського історика економіки Ф. Буяка, де йдеться про те, що “більшість мігрантів на момент виїзду не належали до найбіднішого населення, а володіли землею пересічно в обсязі від 2 до 8 моргів” [12, 16]. Саме тому головним персонажем твору І. Франко й обрав заможного селянина Гарасима Губатого. Як бачимо, у запланованій на три дії драмі небагато дійових осіб. Тому, найвірогідніше, у цьому тексті письменник мав намір окреслити лише центральні аспекти проблеми.

Очевидно, перша дія, що відбувається в корчмі Мошка Кіліковера, присвячена еміграційній агітації. Як відомо, євреї брали активну участь у вербуванні селян: дозволяли агентам розповідати в шинках про багатства заморських країн, отримуючи відповідну плату за кожного емігранта, до того ж за безцінь скуповували їхні хати й земельні наділи. Мотив еміграційної агітації в ремарці, що зображує інтер'єр корчми, увиразнює згадка про архієпископа Рудольфа Габсбурга: “На стіні над дверми до ванькира олійного друку портрети цісаря і архієпископа Рудольфа <...>” [18, арк. 15]. У статті “Еміграція українського населення” (1891) І. Франко зазначає, що агенти розповідали галичанам про заснування держави в Америці престолонаслідником Рудольфом, котрий закликає до себе передусім українців, бо “солдат-українець допоміг йому дістати одяг і втекти з якоїсь в'язниці над морем” [21, т. 44, кн. 2, с. 282]. Незважаючи на поширені версії смерті князя (насамперед чутки про самогубство з особистих мотивів), народ усе-таки вірив, що “Рудольф не вмер, але жиє в Бразилії, де засновує нову державу, яку хоче заселити руськими селянами” [21, т. 44, кн. 2, с. 346].

Художня деталь у ремарці до першої яви позбавлена будь-яких антисемітських настроїв і загалом окреслює мотив шахрайства, що корелює з образом галицького шинкаря: Мошко “наливає горілку до фляшок, доливаючи до кожної потрохи води” [18, арк. 15]. Ще одна деталь ремарки – “в рамці за склом друкована на піваркуші устава против п'янства” – указує на цілком формальний документ, який не мав особливої ваги, але водночас акцентує одну з актуальних проблем Галичини ще з періоду кріпаччини, а саме – пияцтво [18, арк. 15]. Алкоголізацію населення здійснювали євреї-орендарі та поміщики, котрі володіли пропінацією – правом безподаткового виготовлення й продажу алкоголю на своїх територіях. Зокрема, за підрахунками І. Франка, 1850 р. в Галичині діяло 23 000 шинків, тобто на одну корчму припадало близько 230 жителів [12, 14]. 1851 р. в урядовій віденській газеті “Вісник” було зазначено: “Ми пересвідчені, що у нас більше вдовиць і сиріт, більше калік і недужих, більше самовбивців і шалених зробило пияцтво, як деінде громадянська

війна або інша смертоносна язва” [3]. Прикметно, що І. Франко порушив проблему визиску єврейством галицького селянства, пов'язану із шинкарським промислом, у поемі “Швінделеса Пархенбліта вандрівка з села Дерихлопи до Америки і назад” (1884) (сільська громада відмовилась купувати горілку в єврея-корчмаря, який був змушений шукати кращої долі за океаном), а згодом 1901 р. вкотре звернувся до питання пияцтва в німецькомовному оповіданні “Із галицької “Книги Битія”. Політична казка з Галичини” в тижневику “Die Zeit” (того ж року з доопрацюванням опублікував його українською мовою в газеті “Громадський голос”) [21, т. 21, с. 146 – 149; 20, т. 52, с. 130 – 146]. Надмірне вживання алкоголю призводило до руйнування господарств, зубожіння, що ставало однією з причин пошуків селянами кращої долі за морем. Еміграційна агітація досить часто проводилась за сприяння агентам євреїв-орендарів, тому І. Франко не випадково означив як місце дії драми “До Бразилії” корчму.

Проте в Галичині від середини ХІХ ст. розпочався антиалкогольний рух; у його організації активну участь брало духовенство. Засновувались братства тверезості, відбувались бойкоти шинків. Священики також здійснювали так звані місії тверезості, під час яких проводили відповідні лекторії. Особливо сприяли антиалкогольній кампанії галицькі митрополити – Михайло Левицький, Йосиф Сембратович, Сильвестр Сембратович, Андрей Шептицький. Рух тверезості знайшов відображення й у народних приповідках, що їх записав І. Франко: “Горівка, то жидівські помії” (“Говорили проповідники тверезости, бажаючи збридити народови горівку”); “Горівку попи проклинали, а бульбу проклинали” (“Віруване, що картопля від тоді перестала родити добре, від коли почала ся пропаганда тверезости з церковним проклинанням горівки”); “Не винна горівка, а винні ті, що її пють” (“Говорят пяницї, протестуючи проти церковного виклинання горівки”) (зберігаємо правопис видання. – М. Г., О. Ш.) [2, т. 16, с. 416 – 417]. Упродовж 1878 – 1882 рр. завдяки різним антиалкогольним акціям кількість корчем у краї зменшилась від 23 до 18,5 тис. [3].

Низку заходів у контексті руху тверезості було здійснено й на рівні держави Австро-Угорщини, і на рівні провінції Галичини. Зокрема, у травні 1875 р. галицький сейм ухвалив закон проти пияцтва, згідно з яким “затриманих у громадських місцях пияків дозволялося карати штрафом 5 ринських або арештом до 3 днів. При повторному затриманні пияка на протязі 3 місяців кара зростала в 3 рази. Аналогічні кари були визначені для шинкарів за продаж горілки особам у нетверезому стані та підліткам до 12 років. За споювання неповнолітніх (до 16 років) теж була визначена кара до 15 ринських. Шинкарям також було заборонено продавати горілку поза корчмою” [3].

Уважаємо, що автор драми під згадкою “устава против пянства” мав на увазі одну з урядових постанов, подібних до названої вище, або ж – проповіді духовенства чи й навіть послання галицьких митрополитів. Наприклад, як зазначає І. Рудянин, 1895 р. (можливий час початку роботи І. Франка над драмою “До Бразилії”) митрополит Сильвестр Сембратович звернувся до духовенства з вимогою активізувати роботу братств тверезості. У посланні він укотре застерігав народ перед уживанням спиртних напоїв [13].

У першій яві через комунікацію між Мошком і його дружиною Сурою акцентовано одну з ознак драматичного твору – полілогічність мовлення. Друга ява мала розгортати діалог Мошка й Подорожного, які б, певно, домовлялися про вербування селян до виїзду за кордон і власне від того збагачення. До речі, справжню суть шахрая-агента викриває одяг, що свідчить про бурлацьке життя Подорожного, – “убраний по міському, та погано, в старім і бруднім” [18, арк. 15].

Начерк Франкової драми про еміграцію передував написанню ліричних творів, у яких перекодовуються його стійкі топоси (образи селян-емігрантів, агента, єврея-субагента, архікнязя Рудольфа, мотив шахрайства). Зокрема, упродовж 1896 – 1898 рр. І. Франко художньо осмислює проблему еміграції в циклі “До Бразилії”, що завершує збірку “Мій Ізмарагд”. Він побудований із п’яти віршів, уперше надрукованих під кінець ХІХ ст. в тогочасній періодиці. 1896 р. в журналі “Житє і слово” вийшли друком твори “Коли почувеш, як в тиші нічній...” і “Два панки йдуть попри них...” під спільною назвою “Сучасні образки”. А 1898 р. на сторінках часопису “Літературно-науковий вісник” побачив світ цикл “До Бразилії”, сформований із трьох поезій – “Лист до Стефанії”, “До Бразилії!”, “Лист із Бразилії” [21, т. 2, с. 491]. У збірці “Мій Ізмарагд” цикл “До Бразилії” об’єднує всі п’ять “еміграційних” творів. Але вірш “До Бразилії!” (“Гей розіллялось ти, руськеє горе...”) подано без назви, тому що він став найменуванням усього циклу [22, 29 – 30].

1898 р. цикл “До Бразилії” у складі трьох текстів надрукувала українська газета “Свобода”, що й сьогодні виходить у США. Її редакція постійно надсилала кілька десятків примірників для бразильських читачів. З 1897 р. газета вела рубрику “Вісти з Бразилії”. Відтоді ім’я І. Франка в цій країні стало досить популярним, а з 1908 р. загальні збори товариства “Просвіта” в Курітібі називали його почесним членом управи [22, 45]. З огляду на значну роль І. Франка в еміграційному русі кінця ХІХ ст., 1981 р. з нагоди 90-річчя приїзду перших українських сімей до Південної Америки в бразильському виданні цикл “еміграційної” поезії письменника поданий у такому ж варіанті, як і в “Літературно-науковому віснику” й у газеті “Свобода”. Також у книжці опубліковано низку статей про еміграцію з Галичини до Бразилії та коротко проаналізовано твори І. Франка на еміграційну тему [22]. Тому питання рецепції циклу “До Бразилії” набуло актуальності в середовищі емігрантів іще від початку переселення.

У поетичному циклі “До Бразилії” І. Франко відобразив визначальні особливості еміграційної проблеми, частину з яких, а можливо, й усі, мав намір оприявнити в драмі. Ліричні твори письменника в хронологічній послідовності подають перебіг еміграції до південноамериканської країни: агітація агента (“В Бразилії царем я хлопським стану, / Там жиду доступу не дам ні пану” (“Лист до Стефанії”)); від’їзд (“Коли побачиш на пероні десь / Людей, мов оселедців тих, набито <...>” – “Се – емігранти” (“Коли почувеш, як в тиші нічній...”), оцінка проблеми в суспільстві (“То лайдацтво!” – “Як же ж їм не йти, як тут / Всі до спілки дрем з них шкуру” (“Два панки йдуть попри них...”), труднощі дороги зі згадками про причини еміграції (“Рідну країну з слізьми споминав він, / Але з прокляттям із неї тікав він”, “Ані порадитись, ні побалакати, – / Знав він лиш гнуться, та жебрати, та плакати” (“Гей розіллялось ти, руськеє горе...”), повневір’я за кордоном (“Серед лісів тут живемо в бараці / І маємо страшенно много праці” (“Лист із Бразилії”)) [21, т. 2, с. 264 – 268]. Зауважимо, що у Франковій “еміграційній” поезії окреслюються й традиційні антитетичні образи раю/пекла, притаманні творам української літератури межі ХІХ – ХХ ст. на тему еміграції: “Я виведу свій вірний люд у край / Заморський, де є справді хлопський рай” – “Було нас сорок, є ще вісімнадцять” (“За містом в норах, як цигани, спали”; “Докучив голод нам, / І гарячок понабирались там”; “На морі вмерло дев’ять душ народу”; “П’ять хлопців до послуг продали ми, / А сім дівчат пішло в такі доми”; “Рубаєм дерева на сажень грубі, – / Одно два дні довбем, сусіди любі”) (підкреслення І. Франка. – М. Г., О. Ш.) [21, т. 2, с. 264, 268 – 271]. Указана образна антитеза (часто імпліцитна) простежується в тогочасному емігрантському фольклорі. Зокрема, в опублікованих І. Франком

1898 р. на сторінках “Етнографічного збірника” “Піснях про Бразилію” читаємо: “Хто ся там дістане, буде панувати, / А хто ся тут лишиш, буде бідувати” (тут і надалі зберігаємо правопис видання. – *М. Г., О. Ш.*) [11, 241].

Поетичний цикл “До Бразилії” достатньо драматизований. У ньому репрезентовані такі рольові тексти, як “Лист до Стефанії”, “Два панки йдуть попри них...”, “Лист із Бразилії”. У поезіях-піснях “Коли почувеш, як в тиші нічній...”, “Гей, розіллялось ти, руськеє горе...” також простежуємо образи рольових персонажів – емігрантів (“Бери нас або переїдь по нас!”) та іноземців (“Дивний тут люд кочував із півночі” – їхнє враження про галичан. – *М. Г., О. Ш.*) [21, т. 2, с. 266 – 267]. Загалом у циклі “До Бразилії” рольова лірика домінує над авторським словом. Очевидно, у такий спосіб І. Франко мав намір оприявнити погляди різних суспільних верств на соціальну проблему – емігрантів-селян, агентів, представників державної влади, інтелігенції та навіть жителів іноземних країн, якими подорожували галичани. Завдяки розмаїтій персонажній структурі авторові вдалося багатогранно розкрити соціальну проблему, зберігаючи лаконічність вислову. І. Франко не завершив драму “До Бразилії”, але створив натомість поетичний цикл із ознаками драматизації. Авторське слово також знаходить вияв у віршах, але й воно скеровує зовнішньо- чи внутрішньотекстового адресата до діалогу, часто шляхом його безпосереднього моделювання (як у творах “Коли почувеш, як в тиші нічній...”, “Гей, розіллялось ти, руськеє горе...”) через використання риторичних запитань, апостроф, вербальних форм у другій особі та ін.: “Коли побачиш, як отих людей / Держать, і лають, і в реєстри пишуть”; “Що то ще жде тебе на океані? / Що у Бразилії, в славній Парані? // Що то за рай ще тобі отвираєш / В Спіріту Санто і Мінас Джераес” [21, т. 2, с. 266 – 267].

Еміграція до Бразилії белетризована у творах української літератури межі ХІХ – ХХ ст. з використанням однотипних сюжетних перипетій і конфліктів, повторюваних образів (драми “До Бразилії!” (1898), “Свекруха” (1899) Л. Лопатинського, повість “Бразилійський гаразд” (1896) А. Чайковського, оповідання “Іван Бразилієць” (1899) Т. Бордуляка, оповідання “Бразиліяни” (1896) Д. Марковича та ін.). Ці тексти сприйняв масовий читач. Наприклад, драма актора й директора Театру товариства “Руська бесіда” Л. Лопатинського “До Бразилії!” отримала досить схвальні відгуки: “Ся драма надає ся до вистави по читальнях, тим більше, що справа еміграції є ще завсігди у нас актуальною” (коментар в одному з видань творів Л. Лопатинського); “Се здає ся одинока драматична штука у нашій літературі з так прекрасними гадками, з так похвальними змаганнями. Она може мати превеликий, корисний вплив передовсім на наше селянство” (газета “Діло”, ч. 53 від 7 березня 1898 р.) (зберігаємо правопис видання, тут і надалі. – *М. Г., О. Ш.*) [8, 151]. Проте художня аргументація в означеному тексті схематична. Отож актуальність теми не завжди впливає на реалізацію творчого задуму. Мабуть, І. Франко зрозумів, що його драма не внесе нових нюансів у розгортання традиційної теми, тому вирішив не дописувати цей твір. До того ж, не будучи завершеною вчасно й не отримавши сценічного втілення, драма просто втратила перспективу для доопрацювання в подальшому.

Однак з’ясуємо специфіку начерку “До Бразилії” І. Франка та одноіменної драми Л. Лопатинського, долучаючи до аналізу й “еміграційні” твори інших авторів. У названих драматичних текстах близькі окреслення часу дії: “Дієся в нашій часі” (І. Франко); “Час події: теперішність” (Л. Лопатинський) [18, арк. 15; 8, 6]. Дуже подібні в них і описи корчми, де відбувається еміграційна агітація: – “З правої куліси вхід з сіней, проти входу в куті шинквас, вглиб сцени двері до ванькира, попід стінами лави, прич правої стіни напереді сцени великий голий стіл. Декілька стільців” (І. Франко) [18, арк. 15].

– “Корчма. Право і ліво від актора. Головний вхід серединою; на право двері до алькіра; на ліво двері до гостинного покою. По правім боці в глибині шинквас, на переді стіл з лавками. По лівім в глибині піч; вздовж стіни понаставлювані міхи зі збіжем та мукою” (Л. Лопатинський) [8, 7].

Головні дійові особи обох драм – заможні селяни (пригадуємо заувагу М. Полляка про те, що реально мали змогу емігрувати не найбільш бідні): “Гарасим Губатий, заможний господар, літ 50”; “Іван Якимчук, господар, старший чоловік, добросердний і праведний” [18, арк. 15; 8, 5]. У повісті А. Чайковського “Бразилійський гаразд” і в оповіданні Т. Бордуляка “Іван Бразилієць” також виїжджають за кордон заможні селяни.

У більшості творів про еміграцію до Бразилії кінця ХІХ – початку ХХ ст. згадано про агітацію, а отже, це була одна з вагомих причин виїзду на чужину. Подано й подібні портрети агентів:

– “Подорожний, убраний по міському, та погано, в старім і бруднім, літ около 30” (І. Франко “До Бразилії”) [18, арк. 15];

– “*Константин Скубський*, еміграційний агент; знати на нім сліди бурливого життя, одіж панська, але недбала і зношена”; “А як він любить наш нарід, йой! Він дав би з себе шкіру здймити за вас. Все тільки розпитує, як ту поводить ся нашому мужикови, і так жалує, що мужик бідує, а там в Америці для него таке панованє. Бігме, Боже!” (Л. Лопатинський “До Бразилії!”) [8, 5, 23];

– “Був якось у селі один *подорожний*, ая, ая, такий, що там був за морем, ая, і приїхав сюди вербувати людей на цісарські землі <...>” (Л. Лопатинський “Свекруха”) (тут і надалі зберігаємо правопис видання; курсив наш. – М. Г., О. Ш.) [9, 28];

– “З другого боку шляхом підійшов нікому непомітно якийсь *подорожній*. Чоботи у його були стоптані, обличчя йому набрезкло, одежа нечепурна, але очі блищали й бігали, а високе чоло справляло гарне вражіння” (Д. Маркович, “Бразиліяни”; курсив наш. – М. Г., О. Ш.) [10, 146].

Як бачимо, у творах “Свекруха” Л. Лопатинського та “Бразиліяни” Д. Марковича агента теж названо подорожним, як і в драмі І. Франка. У наведених цитатах привертає увагу така художня деталь – брудний, зношений одяг, що маркує бурлацький спосіб життя агента, який ходить по селах і агітує їх жителів до виїзду. Порівняймо з коментарем до поетичного циклу І. Франка “До Бразилії”: “В р. 1895 агент еміграційний Джерголет перейшов майже всю Східну Галичину, передягнений по-мужицьки, закликаючи людей до Бразилії і вдаючи з себе пок[і]йного архієпископа Рудольфа” [21, т. 2, с. 263]. У драмі І. Франка “До Бразилії” також згадано цісаревича Рудольфа, про якого та його дружину Стефанію розповідається й в інших “еміграційних” текстах:

– “А я вам ще раз кажу, що він не вмер, що він живе і здоровий. Він саме тепер є в Бразилії і закладає там велике царство, а до того треба йому людей. Він знає, що русини є для свого цісаря найвірніший народ, то хоче мати найбільше русинів коло себе, бо на них можна покластися, а всі інші – то непевні” (А. Чайковський, “Бразилійський гаразд”) [23, 505];

– “Бог змилосердив ся над людьми, що між ними вже так дуже тісно стало, ая, ая. Так зібрали ся всі цісарі, всі монархи і зачали тягнути льоси, кому має припасти тота земля. І витягнула льос невістка нашого цісаря; і тепер роздаровують людем, ая, ая, 113 моргів для кожного” (Л. Лопатинський, “Свекруха”) [9, 29].

Як помітно, клішованою в агітації агентів стає фраза “вірних русинів”: “Потішу всіх, хто гнувся і терпів, / А особливо вірних русинів” (І. Франко, цикл “До Бразилії”) [21, т. 2, с. 263]; “<...> він любить найбільше наших руских людей, бо они ему найвірніші” (Л. Лопатинський, “До Бразилії!”) [8, 28].

Проблеми, відображені в художніх творах, знайшли вияв і у фольклорі. В основу емігрантської пісні “А во Бранзолії весола новина...” також покладено

легенду про нове царство архікнязя Рудольфа: “У царя Рудольфа, цїсарського сина, / Стала Бранзолїя – Новая Австрия. / Бо цар Рудольф мислит, мислит, промишляє, / Людей, християнїв до себе жадає. / Людей, християнїв до себе жадає, / Жидїв і гебраїства в свій край не пускає” [11, 240]. С. Качараба зазначає, що в той час дуже відомими були легенди про “заокеанський рай”. Розповідали, що для цїсарївни Стефанїї закупили землі в Бразилїї. Також поширювали чутки про те, що архікнязь Рудольф виграв у лотерею Бразилїю, а його дружина Стефанїя – Канаду для поселення емігрантїв зі Східної Галичини та Північної Буковини [5, 28–29].

Доцїльно розглянути й особливості образів єврея-шинкаря та корчми в драмі Л. Лопатинського “До Бразилїї!”, позаяк подїбне семантичне навантаження вони могли б мати й у незавершеному творі І. Франка: “Та-ж він наш порадник і опікун в селї: знає порадити, як кому ґрунту збути ся, як за гонїр правувати ся, як за море виїхати, як на читальникїв уїдати!”, “Бо ту розпуста, ошуканство і здирство!” [8, 15 – 16]. Мотив обману й шахраїства яскраво увиразнений і в розмові еміграційного агента з шинкарем, який вимагає більшу суму за тих селян, кого вдалося завербувати:

“Мошко. <...> Як би не я, то ви не мали би ані одного емігранта – а хиба я робив для вас за дурно?

Скубський. А ви не рахуєте, кїлько ви через мене вторгували горївки тай пива, тай всячини?” [8, 70].

Як зазначено вище, у Франкових поезїях із циклу “До Бразилїї” південноамериканську країну змальовано в образі раю. Очевидно, це було б окреслено й у драмі в агїтаційній промові агента, бо такі описи знаходимо в інших “еміграційних” творах того часу:

– “Ой там в Америцї край, / Там вже на землі є рай. <...> А колосє на три пяди, / Диких коний, свинь громади, / За слугу можеш привчити / Малпу – і не тра платити” (Л. Лопатинський, “Свекруха”) [9, 29 – 30]; у “Листї до Стефанїї” також репрезентований подїбний мотив: “Там слуг нема з хрещеного народа, – / Освоїш п’ять-шїсть малп – і є вигода” [21, т. 2, с. 264];

– “Хїба ж може де бути така країна на свїті? Хїба в раю!.. Ну, це, видно, рай!” (А. Чайковський “Бразилїйський гаразд”) [23, 502];

– “<...> недаром агенти, ті правдивї приятелї людю, присягаються на чїм свїт стоїть, що в Бразилїї правдивий рай, недаром інтелїгентна верства, тая, що жиє з хлопа і без хлопа не може обїйтися, спинає, як може, рух еміграційний...” (Т. Бордуляк, “Іван Бразилїєць”) [1, 266].

В аналізованих вище художніх текстах еміграція до Бразилїї зображена за зразком традиційної трагічної моделї, за якої виїзд на чужину має негативну семантику, тому що пов’язаний із мотивами страждання і смерті. Однак у низцї творїв початку ХХ ст. бразилїйська еміграція трактується в рамках пїонерської моделї, орієнтованої на освоєння чужого простору, що згодом стає новою батьківщиною. Відтак, незважаючи на перші труднощї, переселенцям удається налагодити життя за океаном. У драмі діаспорного письменника С. Калинця “Дївчина з Ірасеми” (1935) розповідається, що впродовж п’яти рокїв українські емігранти колонїзують південноамериканський континент, ведуть культурно-освітню роботу: організують читальні, театральні вистави, хор, хоч на початку вони зазнали досить випробувань. Наприклад, перша дія драми репрезентує трагедїю 1896 р.: “<...> на лїнії Моемі страшний суд, завзята боротьба з дикунами. Скрїзь в лїсі на лїнії, лежать чоловіки, жїнки, дїтвора повбивана на палях, а хати повні кровї” [4, 5–6]. Для українських переселенцїв Бразилїя була лише чужиною, тоді як для автохтонного населення – ботокудїв – це рідний край, який потрібно захистити. Про напади американських аборигенїв на поселення українських емігрантїв їдется й у циклі “До Бразилїї” І. Франка:

“Тут по лісах блукають дикі люде, / Б’ють наших і їдять. І нам те, мабуть, буде” [21, т. 2, с. 271]. Можливо, письменник мав намір порушити цю проблему й у п’єсі, де вдалось би значно глибше окреслити конфлікт.

З огляду на художній контекст можемо зробити припущення стосовно різних варіантів завершення Франкової драми “До Бразилії”. Гадаємо, що у творі на три дії з невеликою кількістю персонажів письменник планував тільки в загальних рисах окреслити проблему еміграції. Тому в центрі драми – еміграційна агітація, яку проводили агенти й євреї-орендарі. Очевидно, через колізію шахрайства І. Франко продемонстрував би матеріальне розорення потенційних емігрантів, котрі б віддавали гроші на організацію виїзду та продали Мошкові за безцінь власні хати й господарства. До того ж Кіліковер отримав би й відповідну плату від агента Подорожного за кожного завербованого. Прикметно, що обіцянки раю в Бразилії могли спокусити й заможного селянина Гарасима Губатого, як і Петра Рубаху й Івана Бразилійця із творів А. Чайковського та Т. Бордуляка. Можливо, тільки він, володіючи необхідними коштами, і мав змогу емігрувати. А потім, зазнавши нещастя, повернувся б додому й розповів правду про бразильський побут. Але, пригадуючи розв’язку драми Л. Лопатинського “До Бразилії”, припускаємо, що господар Губатий із дружиною не повірили розповідям агента й залишились у рідному селі, дізнавшись потім (із листів або й від самих реемігрантів), які митарства чекали на односельців у Америці.

Семантика імен головних дійових осіб теж дає орієнтири для реконструкції різних варіантів розгортання сюжету. Євка, молодша за Гарасима на десять років, могла повірити Подорожному й спокусити свого господаря шукати кращих гараздів у бразильському раю (хоча у творах Т. Бордуляка, Л. Лопатинського, А. Чайковського саме дружини відмовляли своїх чоловіків від виїзду). Тому в драмі І. Франка знаходимо спільні мотиви з біблійною історією про гріхопадіння й вигнання з раю перших людей – Адама і Єви. Показово, що у віршах циклу “До Бразилії” топоси Галичини-раю і чужини-пекла обмінюються семантичними маркерами: справжнім раєм виявляється батьківщина. Прізвище Губатий теж може акумулювати негативні конотації та свідчити про великі статки гордовитого господаря, не всі здобуті чесним шляхом. Тому в такому випадку еміграція стала би для нього справедливим покаранням. Але ім’я Гарасим наділене позитивною семантикою й давньогрецькою означає поважний, шановний [14, 50]. Можливо, завдяки мудрим порадам Губатого (бо ж він міг би бути письменним і знати правду про Бразилію з газет, як дядько Панько з оповідання Т. Бордуляка “Іван Бразилієць” та Данило з драми Л. Лопатинського “До Бразилії”) селяни не піддалися обману агента й не емігрували б. Хоч І. Франко міг би закінчити твір виїздом окрадених переселенців, які просто вже не мали іншого виходу, або прибуттям їх до Бразилії й першими розчаруваннями.

Можна проаналізувати й ієрархію, яку вибудовує автор серед персонажів-селян, що також дає ключі для декодування змісту драми. У переліку дійових осіб читаємо: Гарасим Губатий – “заможний господар” і Гнат Смик, Микола Гупало, Павло Безпалько – “селяне” [18, арк. 15]. Для порівняння, у драмі Л. Лопатинського “До Бразилії” персонажі ранжуються так: господарі, господарі-читальники, халупники, емігранти. Отже, у творі І. Франка селяни – це, на перший погляд, потенційні переселенці, але чи стануть вони емігрантами, чи все-таки не піддадуться підступним умовлянням агента (вони ж не означені як “емігранти”). Безперечно, що “селяне”, на противагу господареві Гарасиму Губатому, володіють меншими статками. До того ж на це можуть натякати й підтексти їхніх колоритних прізвищ – Смик, Гупало, Безпалько. Якщо ці селяни – халупники, то вони й не мали б матеріальної можливості виїхати. У драмі Л. Лопатинського халупники й емігранти теж вирізняються досить промовистими прізвищами (Баран, Когут, Гикало, Береза, Гуля, Ковблик),

на відміну від господарів (Якимчук, Чорний, Тимків, Книш, Ваврик (мабуть, похідне від імені Лаврентій (від латинської – “мешканець міста Лаврента”, з можливими конотаціями переможця – паралель “лавровий вінок”); народний варіант – Ваврентій, але скорочена форма прізвища не маркує особливо високий соціальний статус)) [8, 5–6; 14, 70].

І. Франко, мабуть, не планував подавати в драмі “До Бразилії” розгорнуті описи подорожі за кордон і поневірянь у заокеанському раю. Твір так і залишився незавершеним. У час роботи над цим текстом (1895 р., за припущенням Е. Лисенко) І. Франко також писав і публіцистичні статті про еміграційний рух, у яких значно докладніше окреслив проблему. До того ж саме 1895 р. й розпочалася “бразилійська гарячка”. Можливо, ефективнішим засобом протидії цьому явищу І. Франко розглядав публікацію статей на шпальтах часописів (таких, як “Kurjer Lwowski”), щоб закликати широкі суспільні кола шукати шляхи розв’язання проблеми. Як зауважує І. Франків, 14 листопада 1895 р. у Львові письменник з іншими представниками галицької інтелігенції (К. Генік, Т. Окуневський, В. Будзиновський, О. Олеськів) брав участь у довірчій нараді, де ухвалили рішення про створення Еміграційного комітету, завдання якого – “посередничати у продажі землі в християнські руки, вказувати емігрантам мету еміграції до країн, де вони можуть здобути краще майбутнє, скерувати еміграцію до США, запевнити емігрантам найдешевший переїзд і охороняти їх від визиску” [17, 67]. Однак цей проект не вдалося реалізувати.

У створеній 1895 р. “Пісні руських хлопів-радикалів” письменник згадує й про еміграційну проблему, ототожнюючи галичан із тими, “що їх кривда й голод лютий / Жене за море в чужину” [21, т. 3, с. 275]. А впродовж 1896 – 1898 рр. І. Франко все ж таки белетризував бразильську еміграцію в поезіях. Певно, цикл “До Бразилії” з багатим персонажним складом (емігранти, агенти, влада, інтелігенція, аборигени-ботокуди) дав авторові більше можливостей у лаконічній, навіть і драматизованій формі різноаспектно подати всю хроніку подій: від еміграційної агітації до виїзду й митарств на південноамериканській землі.

Отже, драматичний начерк І. Франка “До Бразилії” – невід’ємний складник авторського “еміграційного” тексту, який у випадку реалізації урізноманітнів би презентацію бразильського дискурсу проблеми, зокрема з увиразненням драматизму дії та глибиною психологічного аналізу. А також цей твір цілком уписується в межі корпусу української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. на еміграційну тематику з традиційним кшталтуванням соціального явища в просторі трагічної моделі, урахувуючи письменницьку інтенцію – відвернути виїзд українців до південноамериканської країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бордуляк Т.* Твори. – Київ: Держлітвидав, 1958. – 478 с.
2. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко: У 3 т., 6 вип. // Етнографічний збірник. – Львів: Друкарня НТШ, 1901. – Т. X. – 200 с.; 1905. – Т. XVI. – С. 201 – 600; 1907. – Т. XXIII. – 300 с.; 1908. – Т. XXIV. – С. 301 – 600; 1909. – Т. XXVII. – 300 с.; 1910. – Т. XVIII. – С. 301 – 600.
3. Історія боротьби УГКЦ проти пияцтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zgorovia.ugcc.org.ua/istoriya-borotby-uhkts-protu-pyuyatstva/>
4. *Калинець С.* Дівчина з Ірасеми. Картина на три дії. З часів як ботокуди нападали на перших українських поселенців в Бразилії. – Курітиба: З друкарні “Українського союзу” в Курітибі, 1936. – 40 с.
5. *Качараба С.* Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів: [б. в.], 1995. – 124 с.
6. *Кузеля З.* Причинки до студій над нашою еміграцією. II // ЗНТШ. – Львів: Друкарня НТШ, 1911. – Т. 105, Кн. V. – С. 175 – 204.
7. *Лисенко Е.* Тема еміграції у творчості І. Франка та інших прогресивних українських письменників // Українське літературознавство: міжвідомчий республіканський зб.: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів: Світ, 1969. – Вип. 7. – С. 42 – 47.

8. *Лопатинський А.* До Бразилії! Драма з галицького еміграційного руху в 4 актах. – Львів: З друкарні В. А. Шийковського, 1898. – 98 с.
9. *Лопатинський А.* Свекруха. Комедія в трьох діях. – Джерсі Сіті: З друкарні “Свободи”, 1919. – 64 с.
10. *Маркович Д.* По степах та хуторах: оповідання, драма, спогади. – Київ: Дніпро, 1991. – 541 с.
11. Пісні про Бразилію // Етнографічний збірник. Т. V: Видає Етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка / Під ред. д-ра. І. Франка. – Львів: Друкарня НТШ, 1898. – С. 237 – 242.
12. *Полляк М.* Галичина – Транзит. – Львів: Центр гуманітарних досліджень. – Київ: Смолоскип, 2008. – 64 с.
13. *Рудянин І.* Греко-католицьке духовенство у боротьбі за тверезість в Східній Галичині (д/п. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esnuir.eeun.edu.ua/handle/123456789/1060>
14. *Скритник А., Дзятківська Н.* Власні імена людей: словник-довідник / За ред. В. Русанівського. – 3-тє вид., виправлене. – Київ: Наук. думка, 2005. – 334 с.
15. Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів: Каменярь, 1997. – 635 с.
16. *Стасів Я.* Рух тверезості у Східній Галичині в середині XIX – першій третині XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2012 – 2013. – Випуск 13 – 14. – С. 168 – 175.
17. *Франків І.* Товариство Св. Рафаїла у Львові (1907 – 1914) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – Вип. 17. – С. 67 – 72.
18. *Франко І.* До Бразилії. Драма в трьох діях, 1895 // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. – Ф. 3. – Од. зб. 219. – Арк. 15, 16.
19. *Франко І.* До Бразилії // Літературна спадщина І. Франка. У чотирьох томах. Том 1. Вип. 1.; АН УРСР, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 211–212.
20. *Франко І.* Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 2008.
21. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. / АН УРСР. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка / Редкол.: Є. Кирилюк [голова] та ін. – Київ: Наук. думка, 1976 – 1986.
22. *Франко І.* Paça o Brasil / До Бразилії. Поезії. Прудентопіль. – Парана – Бразилія: Видавництво ОО. Василян, 1981. – 47 с.
23. *Чайковський А.* Бразилійський гаразд // *Чайковський А.* Твори: У 8 т. – Київ: “Червона калина”, 1994. – Том V: У чужому гнізді. Повісті з XIX ст. – С. 495 – 599.

Автори висловлюють щире подяку Бурлаці Галині Миколаївні – кандидатів філологічних наук, провідному науковому співробітнику відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України – за допомогу в підготовці публікації.

Отримано 26 листопада 2018 р.

м. Львів, м. Рівне

НАЄНКО М. ВІТЕР. Літературна критика і рух художнього слова. – Київ, Освіта України. – 2017.– 712 с.

Що являє собою сучасна літературна критика? Як вона вписана в літературний процес? Чи встигає за розвитком жанрів у тому процесі? І якою мірою вона професійна та розкриває інтелектуальний потенціал сучасної літератури? Відповідаючи на ці питання, М. Наєнко у книжці “Вітер...” розмірковує над малознаними чи й невідомими сучасному читачеві фактами і явищами. Привертає увагу в цих міркуваннях настроєність автора на полемічне сприйняття літературного процесу, на прагнення домогтися істинності в розумінні понять художності та естетики літературного твору.

**Наші
презентації**